

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLƏHIYYAT FAKÜLTƏSİNİN

ELMİ
MƏCMUƏSİ

№ 13 APREL (NİSAN) 2010

**AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINDA XÜSUSİ YERİ
OLAN BELAZURİ VƏ ONUN FÜTUHUL – BÜLDAN
ƏSƏRİ HAQQINDA QISA MƏLUMAT**

Tarıyel RƏSULOV
AMEA Əlyazmalar institutunun aspirantı

Qeyd etmək lazımdır ki, Belazuridən əvvəl İslam fəhrlərinə aid əsərlər yazılmasına əsasən Hicri III əsrin ilk illərindən etibarən başlanılmışdır. Əbu Hüzeyfə İshaq bin Bısr (v: h. 206 / m. 821), əl - Vaqidi (v: h. 207 / m. 822), Əbu Məhəmməd əl - Madaini (v: h. 225 / m. 840) bu əsrin tarixçilərinin öndə gələnlərindəndir. Belazuri öz əsərini yazarkən bu tarixçilərin kitablarının əksəriyyətinin günümüzə qədər gəlib çatmayan əlyazmalarından geniş bir gəlildə istifadə etmiş, fəydallanmışdır. Belazuridən sonrakı nəslin məşhur tarixçisi əl - Masudi (v: h. 326 / m. 938) bu əsər barəsində: “Ölkələrin

«Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar» kitabında mövcuddur. bu əsrin cüzi bir hissəsi (P.K. Juzenin rus dilinə tərcüməsindən ixtisarla) verir. Əsər ingilis, alman və s. dillərə tərcümə edilmişdir, Azərbaycan dilində həmişədir. Vergi məsələrinə, arəb dilinin tarixinə dair qiymətli məlumatlar hədislərin baş verdiyi yerlərin elmi, mədəni və digər sosial vəziyyətlərindən Suriya, İraq, İran, Azərbaycan və s. ölkələrin fəhrlərindən, yeri gəlincə peyğəmbərin iştirak etdiyi qəzvlərədən (kiçik miqyaslı hərbi yürüşlər), olan «Kitabü Fütuhul - Büldan» daha məşhurdur. Bu kitabında Məhəmməd Belazurinin bir çox əsəri olsa da bunlardan bizim tədqiqat obyektimiz həfzəsini itirərək acınacaqlı bir vəziyyətdə ölüyünü söyləyir.

hənd qozuna bənzəyən bir meyva olan «Belazuri» suyu içdiyimi və nəhayət mühəssisbətləri haqqındadır. İbn Nədim onun həfzəsini qüvvələnlitmək üçün məlumatların böyük bir qismi onun Abbasi xəlifələri və vəzirləri ilə olan (279) –ci ildə ölmüşdür. Belazurinin həyatı ilə bağlı qaynaqlarda rast gəlinən əvvəllərində (Hicri II əsrin sonu) Bağdadada doğulduğu güman edilir. 893 (h. Tanınmış arəbdilli tarixçilərdən olan Belazurinin təqribən IX əsrin

fəthləri mövzusunda daha gözəlini bilmirik” deyərək “Fütuhul - bülđan”ın dəyərini təqdir etmişdir.

İslam tarixçiləri Hz. Məhəmməd (s.a.v.) peyğəmbərin hədislərinin rəvayət edilməsində tətbiq olunan üsula görə nəql etdikləri hər hansı bir xəbərin qaynağını göstərmək ənənəsini mənimsəmişdilər. Bunun bir nəticəsi olaraq da Orta əsrlər tarixşünaslığında müsəlman rəvilərini xəbər verdiyi hər bir məlumatın başlığında bir sənədin olduğunu görürük. Müsəlman alimlərinin sənədi olmayan xəbəri qəbul etmədiklərinə görə bu üsul keçmişdən xəbər verən bütün elmlərə və alimlərə tətbiq edilirdi.

Bəlazuri də öz əsərlərində bu üsula bağlı qalmışdır. Müəllifimiz verdiyi xəbərlərin başlığındakı sənədləri müxtəlif şəkildə işlətmişdir. O, həmin dövrdə hamı tərəfindən bilinən və geniş yayılmış sənəd üsuluna görə rəvilerin adlarını sıraladığı xəbərlərlə birlikdə vermiş, bəzən də rəvilerin adlarını ixtisara salmışdır. Belə ki, onların adlarını deyil, yalnız verdikləri xəbərləri “Rəvilerin dediklərinə görə” deyərək birləşdirərək qələmə almışdır. Bəlazuri öz əsərlərində tətbiq etdiyi bu metodu “Fütuhul - bülđan” kitabını yazmağa başlayarkən, elə ilk cümlədəcə açıq - aşkar bildirmişdir:

“Hədis, siyer və ölkələrin fəthləri ilə məşğul olan alimlərdən ibarət bir camaat mənə xəbər verdi; mən də onların sözlərini bəzən eyni ilə nəql etdim və ya qısaltım; bəzən də bir hissəsini xəbərlərin digər bir hissəsi ilə qarşılaşdıraraq bütünləşdirməyə çalışdım”.

Bütün bunlarla birlikdə Bəlazuri, “Xıms xalqından olan bir şeyxin mənə xəbər verdiyinə və ya soylədiyinə görə” şəklində bəzən bir şəxs və ya bir neçə nəfərdən bilavasitə özünün dinlədiyi və ya xəbər aldığı rəvayətləri qısa bir sənəd şəklində təqdim etmişdir. Bütün bu müxtəlifliklər onun istifadə etdiyi qaynaqların zənginliyini göstərir.

Sənədlərin tərcüməsi əsnasında, mətnlərin tərcüməsi yerinə rəvilerin adlarını sıralamaq, axırda da “... yoluyla rəvayət edilmişdir” şəklində bir yol təqib edilmişdir. Bu xüsus, yalnız çox rəvili sənədlər üçün tətbiq olunmuşdur.

Bəlazuri ölkələrin fəthlərinə Hz. Məhəmməd (s.a.v.) peyğəmbərin Mədinə (keçmiş adı Yəsrīb olan bu şəhər Hz. Məhəmməd (s.a.v.) peyğəmbərin buraya hicrətindən sonra onun şərəfinə “Mədinətün - Nəbi”, yəni peyğəmbərin şəhəri adlandırılmış, daha sonralar isə onun adı sadəcə “Mədinə” şəklində işlədilmişdir) şəhərinə hicrəti ilə başlamışdır. Daha sonra

Hz. Məhəmməd (s.a.v.) peyğəmbərin dövründə Ərəbistan yarımadasının müxtəlif bölgələrinin necə İslam dövlətinin hakimiyyəti altına alınması haqqında bəhs edilmişdir. Hz. Məhəmməd (s.a.v.) peyğəmbərin dünyasını dəyişməsindən sonra meydana çıxan dindən dönmə (riddə - irtidat) hərəkətlərinin Hz. Əbu Bəkrin (hak: m. 630 - 632) xəlifəliyi dövründə necə yatırılmasından bəhs edildikdən sonra, fəthlərin iki fərqli baş komandanlıq altında göstərdiyi inkişaf və yeniliklər rəvayət edilmişdir.

1. Suriya (Şam) baş komandanlığı altında fəth edilən bölgələr:

Suriya və ətrafı, Fələstin, Anadolu yarımadasındaki bəzi şəhərlər, Misir, Şimali Afrika, Əndəlüs (İspaniya) və Aralıq dənizindəki bəzi adalardır.

2. İraq baş komandanlığı altında fəth edilən bölgələr:

Səvad (Mesopotamiya), İran, Azərbaycan, Xorasan və Sind əraziləridir.

Bəlazuri bu əsərində iki fərqli xətt üzərindəki müxtəlif şəhər və bölgələrin, qəbilə və millətlərin İslam dövlətinin tərkibinə necə daxil edilməsi haqqında müxtəlif mənbələrdən aldığı xəbərləri rəvayət etmişdir. Bununla birlikdə “Fütuhul - büldan” əsərində divanlar, dəftərxana və kağız işləri, yeni qurulan şəhərlər və bunlar arasında xüsusilə Kufə, Bəsrə və Bağdad, xərac ərazilərinin vəziyyəti, Hz. Ömər in Divan təşkilatı, möhür işləri, pulların vəziyyəti və ərəb yazısı kimi siyasi və hərbi inkişaf və yeniliklərdən bəhs olunmuşdur. Həmçinin qeyd olunan siyasi və hərbi məsələlərlə yanaşı iqtisadi, ictimai, mədəni və dövlət təşkilatlarına aid mövzuların da bu əsərdə geniş bir şəkildə yer aldığı şahidi oluruq.

Bəlazuri bir yerin necə fəth edildiyini təsbit edərkən, xüsusilə bu bölgənin sülh, yoxsa hərbi yoluyla tutulmasını aydınlaşdırmağa çalışır. Çünki, bu xüsus torpaq vergilərinin təsbit edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Digər tərəfdən onun qeyri - müsəlmanların ödədikləri “Cizyə” vergisinin də başqa bir şəkildə müəyyənləşdirilməsinə xüsusi etina göstərdiyinin şahidi oluruq. Həmçinin Bəlazuri fəthlərdən sonrakı təmir və müsəlmanların fəth olunmuş ərazilərdə yerləşdirilməsi fəaliyyətlərinə, xüsusilə də məscidlərin tikilməsinə aid xəbərlər və rəvayətlər xüsusunda zəngin tarixi vəsiqələri bizə nəql etmişdir.

Fütuhul - büldan əsəri Azərbaycan xaricində bir neçə yerdə müxtəlif dillərdə nəşr edilmişdir. Bunlardan bizə məlum olan nəşrlərin adlarına və nəşr illərinə nəzər salaq:

- a. De Goeje, Leiden 1863 - 66.
- b. Salahuddin əl - Münəccid, Qahirə 1956 - 1960.
- c. Məhəmməd Ridvan, Qahirə 1932.
- d. Abdullah Enis ət - Tabba – Ömər Enis ət - Tabba, Beyrut 1957.
- e. Süheyl Zəkkar bu əsəri “əl - Büdan və fütuhuhə və əhkamuhə” adı ilə nəşr etdirmişdir (Beyrut 1983).

“Fütuhul - büldan” əsəri Türk, İngilis, Alman və ibtidai bir şəkildə Latın dilinə tərcümə edilmişdir. Bu tərcümələrin tarixləri və onların müəllifləri aşağıdakılardır:

1. Mustafa Fayda, El - Belazuri, Fütuhul - Büldan, T. C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2002.
2. P. K. Hitti, The Origins of the Islamic State, I – II, Nevv - York 1916.
3. O. Rescher, I – II, Leipzig 1917 – 1923.
4. Hamaker, Leiden 1884.

“Fütuhul - büldan” əsərini Türk dilinə tərcümə etmiş Türkiyə Cümhuriyyəti Marmara Universitetinin İslam tarixi mütəxəssisi Prof. Dr. Mustafa Fayda kitabın təqdimatında özündən əvvəl edilmiş tərcümələr və öz tərcüməsi haqqında yazır:

“Fütuhul - büldan, Zakir Kadri Ugan tərəfindən T. C. Maarif Vəkaləti Klassikləri arasında, iki cild halında İstanbulda 1955 - 56 illərində Türkcəmizə qazandırılmışdır. Çox dəyərli tərcümə çalışmaları etmiş və bunların bir çoxu hələ də yayınlanmayan mərhum Z. K. Uganın Fütuhul - büldan tərcüməsində bəzi yanlışlıqlar nəzərimizi cəlb etdi. Bundan başqa əsərin çap məşinində işlənməsi sırasında və mətbəə düzəlişləri əsnasında, başda xüsusi isimlər olmaq üzrə, bir çox kəlimə yanlış olaraq təsbit edilib basılmışdır; bəzi şeylər qarışmış və ya sadəcə üzərindən keçilmişdir. Biz tərcüməmizi həyata keçirərkən mərhum Uganın tərcüməsindən istifadə etdik; ərəbcə mətnlərin daha yaxşı anlaşılmasında ondan yararlandıq. Ancaq burada mövcud olan bəzi yanlışlar Hz. Ömər barəsində çalışdığım 1974 - cü ildən bəri, bu əsərin yenidən tərcümə edilməsinə məni məcbur etmişdir. Bu yanlışlardan yalnızca bir nümunə verməklə yetinəcəyəm:

“Ömər bin Xəttab, Səvad torpaqlarının onda birinə (öşürünə) əl qoyduğu (dövlətləşdirdiyi) vaxt, mən torpağımın onda yeddisini əlimdə mühafizə edə

bilmişdim; torpağımın onda üçü əlimdən çıxmışdı...” (Fütuhul - büldan, II. 56, Zakir Kadri Ugan tərcüməsi)

Yanlış olaraq həyata keçirilən bu tərcümənin doğrusu belədir:

“Ömər bin əl - Xəttab, əs - Səvaddakı on növdə olan torpağı dövlətə aid etdi; mən (rəvi) bu on növ torpaqdan yeddisini xatırlayıram, üçünü unudum...”

Bu cür yanlış tərcümə, elmi çalışmalar əsnasında əfsuslar olsun ki, eyni ilə işlədilmişdir.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, Bəlazuri öz əsərlərində xilafət sistemindəki ölkələrin müsəlmanlar tərəfindən fəth olunmasının dəqiq təsvirini verir. Bu əsərlərdə xilafətə tabe olan xalqların iqtisadiyyatı, ictimai münasibətləri və mədəniyyəti barədə mühüm məlumatlar vardır. Onun əsərlərində Azərbaycan və ətraf bölgələr haqqında verilən yazılar, o cümlədən xilafət ordularının yürüşləri, xilafət sərkərdələrinin Azərbaycanın bir sıra vilayət və şəhərlərinin hakimləri ilə bağladıkları müqavilələr, ərəb tayfalarının Azərbaycana köçürülməsi barədə məlumatlar vətənimizin tarixini öyrənmək üçün qiymətli dir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar Bakı, 1989.

Bünyadov Z. Azərbaycan VII - IX əsrlərdə, “Azərnəşr”, Bakı 1989

Doğuşdan günümüze Böyük İslam tarixi. 1986. I cild.

İslam ensiklopediyası “Bəlazuri” maddəsi.

Mustafa Fayda, El - Belazuri, Fütuhul - Büldan, Ankara, 2002

Yeni rehber ensklopedisi. “Belazuri” maddəsi.

Vəlixanlı N. M. “XIX – XI əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında”, Bakı 1975

“Bəlazurinin “Fütuhul-Büldan” əsəri Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi” tamamlanmamış namizədlik işi.

SUMMARY

Migration of Arabs to newly seized countries and settling down in these countries began after Arab power became stronger in the captured areas. Migration of Arabs to newly seized countries was expressed firstly in the form of setting up military armed camps where the caliph's vicars lived, secondly capturing certain area of nomadic Arab tribes. The armed camps in short time became the center of city life mainly a place where type of culture of common Muslim established.

РЕЗЮМЕ

Переселение арабов в ново - завоеванные страны, а также их поселение там началось после укрепления власти арабов на завоеванных территориях. Иммиграция арабов в ново-завоеванные страны осуществлялась, во-первых, в виде разбивки военных лагерей для проживания наместников, во - вторых, занятия определенной территории бедуинами. Лагеря вскоре становились центрами городской жизни, главным образом, местом создания типа общей мусульманской культуры.